

нувся знову і знов не допустив угрів до себе. І так кілька разів побивали їх. Боняк же розділивсь на три полки, і збили угрів у мяч, як сокіл галич збиває. І побігли угри, багато їх потонуло у Вагру, інші в Сяну, біжучи понад Сяном угору, спихали одні одних. Гонили по них два дні, рубаючи їх. Убили біскупа їх Купана і з бояр багатьох. Кажуть, що згинуло їх до 40 тисяч побитих».

Остання частина літопису, після закінчення Волинської війни, заповнена головню звістками про боротьбу з половцями, поведену князями, особливо Мономахом, після замирення Волинської війни. Тут маємо літературно оброблену повість про щасливий похід, запроєктований Мономахом всупереч опозиції Святополкової дружини — тої самої, котру вже осудило оповідання про половецьку біду 1093 р.:

«Вложив Бог добру гадку руським князям, Святополкові і Володимирові, і з'їхались порадитись [«думати»] на Долобську. І сів Святополк з своєю дружиною, а Володимир із своєю у одному шатрі. І почали радитись, і почала говорити Святополкова дружина: «Не час воювати на весну, погубимо [зруйнуємо] смердів [селян] і ріллю їх». І сказав Володимир: «Дивно мені, дружино, що ви жалуете коней, котрими хтось оре, а свого чому не розміркуєте, що смерд почне орати, а половчин над'їде, ударить смерда стрілою, а кобилю його забере, а на садибу його заїде, візьме жінку і діти, а все майно його забере, то коня його жалуєш, а його самого чому не жалуєш?» І не змогла Святополкова дружина на те йому відповісти. І сказав Святополк: «Брате, я от уже готов». І встав Святополк. І рече йому Володимир: «Се ти, брате, велике діло зробиш Руській землі». І послали до Давида і Олега, кажучи: «Ходіть на половців! будемо або живі або мертві».

Ся щаслива війна була, очевидно, з замилюванням оброблювана на різні способи сучасними книжниками і поетами. Нижче ми спинимось на прегарнім поетичнім фрагменті, використанім редактором галицької повісті про великий «мятеж» по смерті Романа. Тепер же одмітимо різні рефлексії сеї традиції в літописнім оповіданні про половецькі відносини. Бачимо се оповідання, насамперед, під рр. 1102—3: початок його, про небесні знаки, які провіщали війну з половцями і налякали людей, що не знали, чи ворожать сі знаки зле чи добро, читається під р. 1102, відділений різними записками про події осені — зими 1102—3 р. Потім настає оповідання про похід, закінчене короткими мовами, вложеними в уста Мономаха — улюбленого героя сеї русько-половецької епопеї. Під р. 1110 читаємо вступну частину другої редакції сеї ж повісті, приложеної до походу 1111 року: про огненний стовп, що вночі став над Печерським монастирем, і була при тім блискавиця і грім — в місяці лютім: се був «вид ангельський» — являвся ангел, який на другий рік повів руських князів на половців. Але самий похід не міститься в редакції літопису, перерваному на 1110 р. за-

пискою ігумена Сильвестра, він читається тільки в іяших редакціях: тут знов оповідається про нараду Мономаха з Святополком, опозицію дружини, розповідається похід 1111 р., з іншими подробицями, і в се вплітаються різні міркування про ролю ангелів в людських ділах, похвала ангелам, зложена з різних виписок з святоотецьких писань (Златоуста, Еліфанія Кіпрського, св. Іпполіта), і, нарешті, се кінчиться фіналом походу:

«Так от, божою помощю, молитвами св. Богородиці і святих ангелів вернулись руські князі додому, з славою великою серед своїх людей і серед людей дальших, скажім — греків, угрів, ляхів, чехів, аж і до Риму дійшла ся слава, на славу Богу, завсїди, нині і во вічні віки. Амінь».

Повість сеї другої редакції, приложеної до походу 1111 р., розтинається — коли порівняти тексти суздальської і волинської компіляції — редакторською запискою іг. Сильвестра, яка кидає одинокий, властиво, ясний промінь світла на історію старого літопису:

«Игумень Силвестръ святаго Михаїла написахъ книги си Лѣтописецъ, надѣяся отъ Бога милость прияти, при князи Володимерѣ, княжащю ему въ Києвъ, а мнѣ в то время игуменящю у святаго Михаїла, въ 6625, индикта 9 лѣта. А иже четъ книги сия, то буди ми въ молитвахъ».

Значення сеї записки пробувано зменшити, виказуючи, що літопис не має ніякого сліду, щоб його ведено в Видубицько-Михайлівській монастирі Сильвестра, тим часом як звістки про монастир Печерський дуже часті, якраз в сій кінцевій частині літопису. Тому ролю Сильвестра зводили до простого переписання, тим часом як дійсним укладчиком мав бути печерський монах Нестор чи якийсь інший. Шахматов останніми часами ще раз попробував довести, що редакція, закінчена 1110 роком, була зроблена Нестором, котрого ім'я й стояло в титулі: «Повѣсть врем. лѣтъ... Нестера черноризьца». Нестор, мовляв, проредагував літопис від початку до кінця, використав договори київських князів з Візантією, подавав виїмки з грецьких джерел (з Амартола і житія Василя Нового) і зв'язав, таким чином, нашу історію з світовою: перевів «послѣдовательно, но съ насиліемъ надѣ своимъ источникомъ варязьку теорію». Отже, мав право поставити своє ім'я на літопису, хоч сам був автором тільки його останньої частини.

Але я думаю, що ми таки не маємо права виключати Сильвестра з історії нашого літописання, зводити його «написання» на просте «списання» і zarazом допускати, що, будучи не більше як простим копістом Несторового твору, він

вимазав з заголовку його ім'я й ім'я його монастиря, про котрий літопис стільки говорив якраз в останній своїй частині. Нам невідомі відносини Сильвестра до Печерського монастиря, котрого він міг бути постриженцем, а навіть і ставши ігуменом в Видубичах, міг чути себе не більше як ігуменом одної з філій великої печерської метрополії. Але ніяк не можна уявляти собі старий Печерський монастир і маленький монастирець, заснований кн. Всеволодом при своїм дворі на Видубичах, немов якісь рівнорядні величини: сі маленькі монастирці, що групувались наоколо Печерського монастиря, жили інтересами й подіями великого монашого центру, міг ними жити й Сильвестр, так що печерські записки останніх десятиліть могли вийти і від нього. Бо як таки не бачу ніяких підстав надавати великого значення описаному варіантові заголовка «Повісті» волинського збірника, що міг бути простим впливом з пізнішої печерської традиції. Вона послідовно, протягом століть, розширяла авторство Нестора на все, так чи інакше зв'язане з Печерським монастирем, хоч єдиним певним, що вона знала про Нестора, — се було його авторство життя Феодосія, і тільки. З того могло урости потім Несторове авторство літописної повісті про печерських подвижників, з сього — традиція, що він «писав літопись» (сю традицію ми теж не можемо поки що прослідити далі назад поза редакції «Патерика» XV в.), і, нарешті, могла з сього повстати і глоса титулу «Повѣсти» про печерського чорноризця як списателя «Повісті».

Старий київський літопис був замкнений, таким чином, Сильвестром, видубицьким ігуменом, в 1116 р.

Чи стояла його запись дійсно там, де ми бачимо її тепер в Суздальській збірці, серед повісті про похід 1111 р., чи вона опинилась тут наслідком переробки старого київського літопису в сім місці — се для мене питання відкрите.

[Акад.] Шахматов припускав, що слідом, в 1118 р., в Переяславі, куди перейшов Сильвестр на владцтво, була переведена ще одна редакція сього літопису, доведеного до того ж 1118 р. Але се здогад, не підпертий сильними аргументами.

В одній з пізніших компіляцій, т. зв. Софійським Временнику, заховалась передмова до одної з редакцій літопису, котру давніше дослідники датували першими роками XIII в., а Шахматов нещодавно приложив до 1090-х рр. Ії автор заявляє намір довести оповідання до часів «Олександра (вар. Олексі) й Ісакія», що давніше толкували як Алексія й Ісака Ангелів, а Шахматов поставив здогад, що тут треба розуміти Алексія Комніна і його брата Ісака севастократо-

ра¹. Воно містить в собі таку інтересну апострофу до своєї публіки з дружини:

«Вас молю, стадо Христово, з любов'ю: «Прихиліть уха ваші і розважте, які то були старинні князі і мужі їх, як боронили Руську землю й інші краї підбивали! Ті князі не збирали великого майна, не накладали на людей неможливих вир та продаж, але яка була справедлива вира, ту брали й давали дружині на зброю. А дружина годувалася, воюючи інші краї, билась і казала: «Братіє, потягнім за своїм князем та за Руську землю» Не ждали, відказуючи: «Мало мені, княже, двох сот гривень!» Вони бо не вбирали своїх жінок в золоті обручі — ходити їх жони в срібних! І розмножили були землю руську. За нашу ж наситість навів на нас Бог поганих, і гроші наші, села наші, маєтки наші у них, — а ми ще від своїх злих учинків не відстаємо! Бо написано: неправдою забране багатство розвіється [і т. д.]»

Отже, на будуче, братіє моя улюблена, залишім свою неситість! Будьте задоволені тим, що вам призначене і не робіть нікому насильства: провітайте милостиною та гостинністю, страхом божим та правдивністю заробляйте собі спасення, аби й тут добре пожити і там вічному життю були причетними!»

Шахматов бачив тут відгомін незадоволень «молодшою» київською дружиною, про котрі говорять повісті з 1090-х рр. Але могло се писатись і при пізніших редакціях літопису, за тих Комненів (Олексій помер 1118 р.), — і пізніше.

Відгомони поетичної творчості: останки творів передвродимирової доби, заховані в літописі. Старий київський літопис дорогоцінний для нас також слідами поетичних творів, так чи інакше використаних його укладчиками. З огляду, що поза такими літописними фрагментами та ще згадками «Слова о полку Ігоревім» до нас з сих століть не заховалось ніяких писаних поетичних творів, — сі сліди й згадки набувають особливої вартості. Переглянувши літературний матеріал книжного походження, який міститься головню в другій половині літопису, ми звернемось тепер до перегляду слідів старої поетичної творчості, які містяться головню в її першій половині. Я нагадаю, що піввіку тому таку роботу, кінчаючи добою Володимира, проробив над нею Костомаров². З своїм прирожденним поетичним почуттям зробив він се настільки добре, що вказане ним здебільшого було прийняте пізнішими дослідниками і тепер можна його положити основою, доповнивши тільки новими спостереженнями. В ці-

¹ Предисловіє къ Начальному Киевскому своду и Несторова лѣтопись.— Извѣстія отд. рус. языка, 1908, I.

² Преданія Порвначальной Русской лѣтописи, въ соображеніяхъ съ русскими народными преданіями въ пѣсняхъ, сказкахъ и обычаяхъ (Вѣстникъ Европы за 1873, передр. в XIII т. Монографій). Перед тисю аналогічна стаття Сухомлинова «О преданіяхъ въ древней русской лѣтописи».— Основа, 1861, передр. в 85 т. Сборника Петерб. академіи.

лій силі лишається і його загальна, принагідно кинена замітка, котру я лише розвину, що нас не повинна дивувати бідність і фрагментарність, сухість і схематичність сих останків, бо літописець, змушений удаватись, за браком інших джерел, до пісень і оповідань, які з правовірного, аскетичного становища різко засуджувались як діло безбожне і бісівське, мусив старатись можливо очистити сей матеріал якраз з невідповідних для побожного оповідання поетичних форм, в які він був вложений поетами й оповідачами. Можна сказати, що укладчики літопису були в дуже клопотливим становищі, бажаючи можливо більше взяти від сеї поетичної традиції, яка консервувалась в близьких їм духом дружинних кругах і доволі добре відповідала їх власним національним, соціальним і політичним поглядам та симпатіям, а з другої сторони, як можна пильніше старались обскробати з того все, що мало «бісівську» марку, то значить носило на собі яскравіші прикмети поетичної форми і традиції. Тому в їх переповіданні тільки зрідка ми спостерігаємо якісь останки поетичної форми, якусь традиційну фразу. Здебільшого ж маємо сухий скелет оповідання, фабулу, умисно зведену до можливо тощої і непоетичної схеми, котру тільки по аналогії з темами, донесеними до нас усною традицією, можливо наново наповнити поетичним змістом. Розуміється, таке наповнення зостається все досить гіпотетичним.

З таким незвичайно сильно висушеним і спресованим букетом колись поетично закрашених або навіть поетично утворених оповідань чи пісень стрічаємось зараз на початку первісної «Повісті». Сей спресований вигляд їх був причиною, чому як пам'ятками поетичними ними взагалі досі не займались. Але хоч вони перейшли через книжницьку реторту, первісний поетичний зміст їх все ще слідний.

Автори повісті розрізняють тут кілька оповідань, які ходили про се в тодішнім Києві:

Кий княжив в роду своїм і ходив до Царгороду, де прийняв велику честь від царя.

Кий се був перевізник, що держав перевіз під Києвом.

Кий і його брати займалися звіроловством в великих лісах наоколо пізнішого Києва і поставили тут перший город.

Сестра їх була Либідь, і від неї дістала своє ім'я тутешня річка.

Ся остання тема особливо ясно вказує на поетичний характер сих київських переказів: річка могла дістати ім'я через те, що в ній утопилась чи в неї перемінилась ся сестра київських осадників, а не тому, що вона над нею жила, очевидно. Тут виразна тема поетичної саги, котрої сліди вказу-

вано в образі «білої Лебеді», доньки короля чернігівського або обивательки київської в інших варіантах ¹.

Переказ про обрив, приложений одним з редакторів літопису до аварів і аналізований свого часу Костомаровим, поруч ремінісценцій візантійських писань ² містить елементи з оповідань про велетнів, якими уявлялись сі обри, і про погибіль гордих народів («бяху бо Обри тѣломъ велици, умомъ горди, и потреби я Богъ»). При сім цитується сучасна приповідка: «Погибоша аки Обри».

Сліди дружинної поезії виступають в оповіданні про хозарську дань ³.

«Наидоша я [Полян] Козаре, съдяща на горахъ сихъ въ лѣсѣхъ и рѣша Козаре: «Ілатите намъ дань!» Здумавше же Поляне и вдаша отъ дыма мечь. И несоша Козарѣ ко князю своему. Князь же созва старѣйшины свои, и рече имъ: «Се нальзохомъ дань нову». Они же рѣша ему: «Отъкуду?» Онъ же рече: «Въ лѣсѣхъ на горахъ, надъ рѣкою Днѣпръскою». Они же рѣша: «Что суть вдали?» Онъ же показа имъ мечь. І рѣша старци козарстни: «Не добра дань, княже! Мы доискахомся оружьемъ одиноя стороны, решке саблями, а сихъ оружье обоюдоостро, рекше мечи! Си имуть имати и на насъ дань, и на инѣхъ странахъ...» ⁴ Якоже и бысть: володѣють бо Козары русьтти князи и до днешняго дня».

Розстріленим друком я відзначив вирази, які носять особливо ясний слід старого поетичного стилю.

Шахматов недавно висловив здогад, що се хозарський переказ, який Никон печерський, гіпотетичний автор літопису, приніс з своєї Тмуторокані. Але в дійсності тема оброблена виразно з київського становища, на славу київської дружини та її триумфів над степовиками: хозарська шабля репрезентує тут взагалі силу кочівників — печенігів, торків, половців, котрих поборює київський меч. В сім, очевидно, життєвість і тривкість сеї теми.

Історія Олега являється низкою поетичних мотивів, низаних на сього легендарного князя. Виступають вони здебільшого теж в дуже спресованім виді; досліди, які після старих праць Сухомлинова і Костомарова велись новішими дослідниками (Халанським, Міллером, Шамбінаго й ін.), розшифрували дещо з сих останків, але застається ще багато вдячної роботи. Зазначимо дещо з сих мотивів:

¹ Халанский, Къ історіи сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ, с. 295; він посилається в тім на Потебню, що висловився про Либідь і Лебедь як два фонетичні варіанти.— Къ історіи звуковъ, II, с. 1.

² Про історичну сторону Історія, I, вид., 3, с. 181.

³ Приймаю під увагу все зроблене Шахматовим для реставрації первісного вигляду сього тексту (Разысканія, с. 540).

⁴ Тут подані аналогічні приклади книжного характеру, з Біблії.

Підступне убивство Аскольда і Діра новгородським ваязьким ватажком (прототип пізнішої історії Володимира і Ярополка); обстанова — удавання купців-земляків, засідка вояків в човнах — все подробиці якогось епічного твору.

Похід Олега на Царгород, хитрий спосіб приступу в кораблях, поставлених на колеса, що перестрашили греків.

Костомаров вказував паралелю в українській казці: «Казали мені їхати водою, плисти землю — поставив воза на човен і поплив, потім човно на віз і поставив вітрило — вітер сього воза й погнав». Паралелю в билинним репертуарі дає, очевидно, хитрий спосіб, котрим Вольга-Олег добивається до міцно замкненого міста та обеззброює його. Для неї знов цікава паралеля в оповіданні Геродота про те, як миші вирятували єгиптян, обеззброївши військо Сеннахаріба, погризши його воякам усі їх военні причандали. В нашій усній репертуарі я вказав паралелю в казці про Трьомсина, що теж, як Вольга, обертається в потребі звірем, птахом, рибою і до царського двору пролазить «комашкою».

Багата дань взята з греків — тут неясний мотив в рахунку дані, подиктовані Олегом грекам (в нім криється, очевидно, якое лукавство, котрим Олег перехитрив греків, але в переповідженні літописця воно пропало). Різні вередування Олега, котрими він підчеркував свій тріумф і багату здобич — шити вітрила з паволоки й кропини, вішати шити на царгородських воротах, «показующе побѣду» і т. д. Нарешті, прихід до Києва, «неся золото, и паволокы, и овощи, и вина, и всяко узорочье» — все се подробиці явно епічного складу.

«И прозваша Олега: вѣщій». Се звучить як вступ до другої серії оповідань, де сей «вѣщій» князь осоромлюється, стрічаючися з різними силами і чинниками, сильнішими від його хитрості. В літопису заховалась історія Олегової смерті від свого коня, котрої він не вмів утекти, не вважаючи на всякі способи обережності, прийняті ним:

«Бѣ бо вѣпрощалъ вольховъ кудесникъ: «Отчего ми естъ умрети?» И рече ему одинъ кудесникъ: «Княже, конь, егоже любииши и ѣздиши на немъ, отъ того ти умрети». Олегъ же примѣ въ умѣ си, рече: «Николи же всяду на конь, ни вижу его боле того». И повелѣ кормити и не водити его к нему. И пребывъ нѣсколько лѣтъ на дѣя его — дондеже и на Грѣкы иде. И пришедшю ему къ Киеву и пребысть 5 лѣта, и на 5 лѣто помяну конь свой, отъ него бяху рекъли вольсви умрети Ольгови. И призва старѣйшину конюхомъ, река: «Кде естъ той, егоже бѣхъ поставилъ кормити и блюсти его?» Онъ же рече: «Умерлъ естъ». Олегъ же посмѣяся и укори кудесника река: «То ты не право молвяти вольсви, но все то лжа естъ: конь умерлъ, а я живъ». И повелѣ осѣдлати конь — «Аты вижю кости его». И приѣха на мѣсто, идеже бяху лежаше кости его голы и лобъ голъ... И слѣзь сѣ

коня посмѣя ся река: «Отъ сего ли лѣба смѣрть мнѣ взяти?» И вѣступи ногою на лобъ. И выникучи змѣя и уклону ѳ въ ногу, и с того разболѣвся умре».

Сухомлинов свого часу вказав дві близькі паралелі до сього оповідання, одну скандинавську, другу сербську. Ісландська сага оповідає, що Орварові Оддові напророчена була смерть від його коня Факса, і тому Одд убив Факса, закопав в глибокім рові і насипав могилу. Вернувшись потім, за триста літ, на се місце, він побачив на тім місці кінську голову і поворухав її списом. З голови вилізла ящірка і вкусила його в п'яту, і з нього він умер. Сербська казка оповідає про султана, що він діставши таке провіщання, велів відвести коня на пастівень і лишити його там,— аж той здох. Султан, гуляючи, надибав його голову і, глузуючи, штовхнув голову ногою. З голови вискочила змія і вкусила його, і султан з того помер. Українського оповідання такого ж близького досі не знайшлось.

В певнім ідейнім зв'язку з Ольговою сагою, очевидно, стоїть Боянова «припівка» про Всеслава (котрого постать, як побачимо, прийняла на себе різні атрибути Вольги-Олега) про неминучість долі: «Ни хытру ни горазду суда божія не минути».

Друга тема про «посрамлення» вішого Вольгі, найблисучішого репрезентанта дружини, в стрічі з іншим, так би сказати, земським елементом знаходимо тільки в билиннім обробленні. Се стріча Вольги з Микулою Селяниновичем. Не входячи в ближший розгляд сеї теми, зазначаємо поки що зв'язок між темами «Повісті» про Олега як того, що підбив Києву сусідні племена¹ і збагатив дружину багатою данню (відгомін в оповіданні про похід на Царгород) — і билинними оповіданнями про збирання дружини Вольгою Всеславичом та його походи «по дань» на різні городи, дані йому «князем Володимиром стольнокиївським»².

Згадка про Володимира — се маленький, але цінний натяк на те, як епічний матеріал, зв'язаний колись з Олегом, був потім притягнений Володимировим циклем. Нижче ми побачимо, як сам Олег опинився в ролі Володимирового вое-

¹ «Бъ Олегъ обладая Древляны, Поляны, Радимичи»...

² Була висловлена гадка (ше Безсоновим, при його виданні пісень, зібраних Рибниковим, т. I, с. XX), що на сім епізоді відбилась історія іншого, молодшого Олега X віку, сина Святославогого, тому Вольга в деяких варіантах і зветься Святославичем. Нижче я буду говорити про сей епізод і сей здогад, останніми часами підтриманий Шахматовим. Тут зазначу тільки, що сей перехід деяких мотивів з історії Олега Молодшого міг зв'язатися з епічним Вольгою тільки через ототожнення Олега Молодшого, Святославича, з старим, «віщим» Олегом.

води, і в зв'язку з сим різні мотиви з Олегового циклу розпустились в циклі Володимировім. Перед тим, в традиції книжній, різний матеріал сього циклу був розділюваний між Олегом і Ігорем, між Олегом і Ольгою, між Олегом і Святославом.

Особливо подібність імен Олега (Ольга) і Ольги мала вплив на перенесення різних звісток з Олега на Ольгу; про се я писав в своїй «Історії» (с. 447), раніше ще вказав на се Халанський. Олег і Ольга стали парою премудрих князів («Ольга же бѣ мудрѣйши всѣхъ челоувѣкъ» — в паралелю вішому Олегові), і відповідно до того різні теми зв'язувалися то з одним, то з другою. З огляду, що Олегів цикл був, очевидно, старший, частіше різні теми з нього потім були перенешувані на Ольгу. В різних пізніших переказах з літописним оповіданням про подорож Ольги до Царгороду комбінується тема про Олегів похід. Напр., Ольга запалює Царгород голубами, так як спалила Іскоростень. В інших облога деревського міста Кольця зв'язується то з Олегом, то з Ольгою. По всякій правдоподібності, дещо з історії помсти Ольги над деревлянами належить до «примучування» деревлян Олегом. Взагалі історія підбивання ним сусідніх племен і уставлення у них «даней і уроків» мусила бути повна епічних мотивів, які пропали для нас: дещо було перенесене на Ігоря, дещо на Ольгу. В пізніших редакціях «Повісті» дещо реституйовано, але вже зовсім мертвим книжним способом, що не дає ніякого поняття про зміст сього циклу.

Реконструкція сього циклу і вияснення його відносин, на один бік, до билинної традиції, на другий — до інших, неукраїнських циклів, се дуже інтересна тема, яка заслугує пильного пророблення. Вже Орест Міллер в своїй старій праці про билинний цикл вказав на аналогії історій Олега-Вольги й Helgi, героя Едди, допускаючи, що на первісну міфічну основу образу Вольги могла налягти «печатъ варязької дружини». Халанський, підтримуючи сю аналогію, вказав, з другого боку, на аналогії історії Олега-Вольги й оповідань про Олександра Вел. Все се варте дальшого поглиблення і докладнішої переоцінки.

Переходимо до оповідань, зв'язаних з Ігорем. В літописі вони відбилися доволі слабо, хоча різні редакції його дуже сильно вагались щодо оцінки ролі Олега й Ігоря в процесі збирання київської держави та розділу матеріалу між ними¹.

Похід Ігоря на греків являється одним з варіантів епіч-

¹ Про традиційну антитезу Олега й Ігоря див. в Історії, I, с. 445.

ної теми про багату дань, хитро взяту київським князем; вона, розуміється, дуже обезбарвлена книжним переказом, але епічний елемент все-таки ясно просвічує в ній. Насамперед у сім розголосі і переляку від походу:

«Се слышавше Корсунци послаша къ Романови ¹ глаголюще: «Се идуть Русь, покрыли суть море корабли».

Такоже и Болгаре послаша вѣсть глаголюще: «Идуть Русь, и Печенѣгы наяди суть к собѣ».

Се слышавъ царь посла к Игореви лутьшин бояры моля и глаголя: «Не ходи, но возьми дань, юже ималь Олегъ, и еше придамъ къ той дани».

Такоже и Печенѣгомъ послаша паволокы и золото много».

Потім літописець переказує фінал, правоподібно, значно скоротивши подробиці походу. Ігор, дійшовши до Дунаю, скликає дружину на нараду над грецькими пропозиціями:

«Ркоша же дружина Игорева: «Да аще сице глаголетъ царь, то что хошемъ боле того — не бившиися имати злато и сребро и паволокы?»

Еда кто вѣсть, кто одолѣеть, мы ли они ли, или с моремъ кто свѣтенъ? Се бо не по земли ходимъ, но по глубинѣ морьстий, и обча смерть всѣмъ».

Ігор приймає се рішення, відсилає печенігів воювати болгар і вертає додому, «вземъ у Грѣкъ злато и паволокы на вся воя».

Але найбільше історія Ігоря була оплетена епічними творами, які мали своєю темою боротьбу полян і деревлян. Без сумніву, ця тема була взагалі дуже багата мотивами, оброблювалась в різних часах, з різного становища, втягала в себе різні інші теми і комбінувалась з ними. В літописі zostались деякі останки сього циклу, дуже деформовані. Багато було, очевидно, викинено при останніх редакціях і переробках «Повісті временних літ». Шахматов присвятив чимало уваги сьому циклові, пробуючи на основі деяких пізніших варіантів (м. ін. у Длугоша) реконструювати в головних рисах основну тему, потім покрити новішими варіантами ². Деякі гадки його справедливі, де в чім вони односторонні і настільки довільні, що можуть бути інтересні лиш як дотепні можливості. Я не можу тут заглиблюватись в розгляд сих здогадів, говорив про них на іншій місці; тут завважу, що в літописній традиції ми маємо дійсно два паралельних епічних, дружинних цикли. В однім боротьба київської дружини з Деревською землею, котра закінчилась погромом її під час київської усобиці по смерті Святослава, коли поліг останній деревський князь (з київської ж таки династії) і Деревська земля стала простою волостю

¹ Ім'я імператора — очевидний додаток редактора.

² Окрім «Разысканій» (розд. XIV), ще стаття «Мстиславъ Лютый въ русской поэзии» (Сборникъ харьков. ист.-фил. общ., т. XVIII, 1909). Про сю гіпотезу див. мою Історію України-Руси, I, с. 433.